

Πτυχίο: εισιτήριο, αλλά για ένα ακαθόριστο ταξίδι

Παναγιώτης Κιμουρτζής¹
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μία «συνομιλία» με το βιβλίο
Παντελής Κυπριανός, *Η μαγεία του πτυχίου. Πανεπιστήμια, απόφοιτοι, κοινωνικές τροχιές (1837-2015)*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα: 2016, 260 σελίδες.²

Περίληψη

Το άρθρο έχει δύο μέρη: ένα «μουσικό» και ένα ειδικότερο, επιστημονικό.

Το «μουσικό» μέρος εκκινεί από το ακόλουθο ζήτημα: με ποιο τρόπο αποτυπώνεται σε στίχους ελληνικών τραγουδιών το ζήτημα της φοίτησης στο ελληνικό πανεπιστήμιο; Έχει σημασία να σκεφτούμε την διάσταση αυτήν, επειδή τα τραγούδια συμπυκνώνουν συχνά την μέση αντίληψη για τα κοινωνικά ζητήματα. Και την διαχέουν με δύναμη μεγαφώνου, συμβάλλοντας στην εδραίωσή της. Επιπλέον, για λόγους σύγκρισης, εξετάζονται και αναφορές στο πανεπιστήμιο, στην σημασία της γνώσης και της φοίτησης και στην αξία του πτυχίου, στο έργο σημαντικών μουσικών του διεθνούς στερεώματος (Dylan, Marley, The Kinks).

Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στο ζήτημα της επιζήτησης φοίτησης και τίτλων σπουδών στο εξωτερικό. Πρόκειται για φαινόμενο που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία σε βάθος χρόνου, αλλά παίρνει νέες μορφές: αφενός, εξαιτίας του διαταραγμένου -λόγω κρίσης- οικονομικού πλαισίου στην Ελλάδα και, αφετέρου, εξαιτίας των διαφορετικών εκπαιδευτικών δυνατοτήτων εντός και εκτός της χώρας. Το άρθρο δείχνει με στοιχεία ότι η Ελλάδα, στο διεθνές φαινόμενο της φοιτητικής κινητικότητας, αποτελεί μία σημαντική περίπτωση. Συζητά συνεπώς την ανάγκη να εφαρμοστούν πολιτικές, που δεν θα είναι αποκλειστικώς εκπαιδευτικές πολιτικές, αλλά θα λαμβάνουν υπόψη όλη την δυναμική που περικλείει η αλυσίδα εκπαίδευση-επιστήμη-δημιουργία και διάχυση γνώσης-καινοτομία.

Είμαι χαρούμενος που παρουσιάζουμε το βιβλίο του Παντελή Κυπριανού. Αίτια της ικανοποίησής μου αυτής είναι πολλά, τα δύο μόνον θα αναφέρω. Πρώτον, με τον Παντελή είμαστε συνοδοιπόροι σε πολλές δράσεις για θέματα των πανεπιστημίων και της ανώτατης εκπαίδευσης. Συνοδοιπόροι με φιλία, αλληλοϋποστήριξη και –δήλη και άδηλη- ερευνητική επικοινωνία. Δεύτερον, επειδή το βιβλίο του Παντελή έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην γνώση μας για την ελληνική νεολαία, τις επιλογές

¹ kimourtzis@rhodes.aegean.gr

² Οι σκέψεις και ο σχολιασμός που κατατίθενται, αποτελούν επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη (σε μεγάλο βαθμό και ιδίως ως προς το δεύτερο μέρος του) μορφή του κειμένου με το οποίο συμμετείχα στην παρουσίαση του βιβλίου του Παντελή Κυπριανού στην Αθήνα (31.01.2017, στο Polis ArtCafe). Προτίμησα να διατηρήσω το κείμενο, σε αρκετά σημεία του, στην μορφή που είχε για να απευθυνθεί σε παριστάμενο ακροατήριο. Σώζεται με τον τρόπο αυτό κάτι από την επικοινωνία που επιδίωξε το κείμενο. Καθιστά έτσι και τον τωρινό του αναγνώστη δύναμει συμμετοχο στο επιστημονικά γόνιμο κλίμα της εκδήλωσης.

της και τις κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες από τις οποίες επηρεάζεται ενώ ταυτοχρόνως τις δρομολογεί.

Το βιβλίο καταφέρνει πολλά και σε διάφορα επίπεδα. Καταφέρνει να αναμετρηθεί με τα 180 χρόνια του πανεπιστημιακού βίου στην Ελλάδα. Το καταφέρνει χωρίς σχηματικές γενικεύσεις. Βεβαίως, το βιβλίο και περιοδολογήσεις προτείνει και ερμηνευτικές εισηγήσεις επιχειρεί πολλές. Όλες βασισμένες σε συγκέντρωση ενός υλικού περίπλοκου. Το υλικό είναι περίπλοκο γιατί ήταν δύσκολο να συγκεντρωθεί για τόσο μακρό χρόνο. Είναι ετερόκλητο καθώς προέρχεται από διαφορετικές πηγές. Για τον 19^ο αιώνα, σποραδικές και δυσεύρετες. Για τους άλλους δύο αιώνες, τον προηγούμενο και τον τρέχοντα, που υπάρχουν πλέον θεσμοί οι οποίοι αναλαμβάνουν την καταγραφή στοιχείων, τα στοιχεία αυτά είναι ατελή. Ατελή και με τις δύο έννοιες: άλλοτε δηλαδή πρόκειται για στοιχεία που η παράθεσή τους βασίζεται σε οργάνωση ατελή και άλλοτε για στοιχεία που η συγκέντρωσή τους διακόπτεται επειδή η πολιτικο-κοινωνική ζωή της χώρας διαταράσσεται. Στην κοπιώδη αναμέτρηση με τις δυσκολίες αυτές η έρευνα του Π.Κυπριανού τα καταφέρνει εξαιρετικά. Συγκροτεί στέρεες σειρές στοιχείων. Τεράστια η συμβολή αυτή. Και τα αξιοποιεί με διορατικότητα στην παρατήρηση και με πολυδιάστατη ερμηνευτική προσέγγιση.

Όμως, εκείνο που θεωρώ ότι διακρίνει το βιβλίο είναι ότι αποφεύγει την ελληνοκεντρική, αυτο-αναφορική παρατήρηση. Μέσα από προσεκτικά επιλεγμένη διεθνή βιβλιογραφία, προσπαθεί να συσχετίσει τα φοιτητικά ζητήματα που εξετάζει για την Ελλάδα, με αυτά άλλων χωρών. Στα σημεία αυτά είναι που το βιβλίο παίρνει τις μέγιστες τιμές του ως προς την αξία της προσφοράς του. Και για να αναφέρω ένα ενδεικτικό παράδειγμα: ο Π.Κυπριανός μέσα από την βιβλιογραφία που αξιοποιεί αντιμάχεται την γραμμική εξελικτική αντίληψη ότι παντού στις αναπτυγμένες χώρες του δυτικού κόσμου η ολοκλήρωση των διαδικασιών γενίκευσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και εκτενούς διεύρυνσης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης οδήγησαν σε αδιατάρακτα αυξητική εγγραφή στα πανεπιστήμια. Πρόκειται για διαπίστωση που μακροσκοπικά ισχύει, αλλά μέσα σε χρονικές υπο-περιόδους χρειάζεται να εξετάζεται, επειδή δίνει γόνιμες συγκρίσεις ανάμεσα σε ευρωπαϊκό βορρά και ευρωπαϊκό νότο, ανάμεσα σε παραδοσιακά και επαγγελματοποιημένα πανεπιστήμια, ανάμεσα σε διαφορετικές διαδικασίες επιλογής των φοιτητών.

Νομίζω παρουσίασα επαρκώς τις βασικές αρετές του βιβλίου. Στην συνέχεια η παρουσίασή μου θα έχει δύο μέρη: ένα «μουσικό» και ένα ειδικότερο, επιστημονικό.

Το «μουσικό» μέρος επιχειρεί να συνομιλήσει με το Εισαγωγικό κεφάλαιο του βιβλίου. Σε αυτό ο συγγραφέας διασαφηνίζει ότι αντικείμενο της εργασίας του «είναι η ανάλυση της μαγείας του πτυχίου, των αντιλήψεων και των δοξασιών που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτό διαχρονικά, και η εκάστοτε εικόνα της κοινωνίας για τους πτυχιούχους» (σ. 15). Αξιοποιεί την έννοια της *απομάγευσης του κόσμου* κατά Max Weber και επιχειρεί να δείξει για την περίπτωση της Ελλάδας ότι το πτυχίο είναι ένα συμβολικό αποκρυστάλλωμα το οποίο όμως δεν σχετίζεται με την κατάκτηση της γνώσης, αλλά με την κατάκτηση των ωφελημάτων (συμβολικών αλλά και υλικών) που απορρέουν από την λήψη του πιστοποιητικού της γνώσης.

Ωστε το «μουσικό» μέρος εκκινεί από το ακόλουθο ζήτημα: με ποιο τρόπο αποτυπώνεται σε στίχους ελληνικών τραγουδιών το ζήτημα της φοίτησης στο ελληνικό πανεπιστήμιο; Έχει σημασία να σκεφτούμε την διάσταση αυτήν, επειδή τα τραγούδια συμπυκνώνουν συχνά την μέση αντίληψη για τα κοινωνικά ζητήματα. Και την διαχέουν με δύναμη μεγαφώνου, συμβάλλοντας στην εδραίωσή της.

Χωρίς να εξαντλώ την έρευνα επί του θέματος, σημειώνω ότι αναφορές σε θέματα για την αξία του πτυχίου και για την φοιτητική ζωή παρατηρούμε με ενδιαφέρουσα πύκνωση στα άμεσα μεταπολιτευτικά χρόνια, ιδίως στην δεκαετία 1975-1985. Θα παραθέσω σχετικές αναφορές με χρονολογική σειρά, ακολουθώντας το διπλό μάθημα του Κ.Θ. Δημαρά. Το ακολουθεί άλλωστε και ο Π.Κυπριανός χωρίς να το επικαλείται: α. την τακτική αναφορά στο ρητό του Αναξαγόρα: «Πάντα χρήματα ην ομού· είτα νους ελθών αυτά διεκόσμησεν» [όλα βρίσκονται διάσπαρτα, ο νους έρχεται και τα οργανώνει] και β. την μεθοδολογική του παραίνεση: πρώτα βάζουμε τα πράγματα σε χρονική σειρά, κατόπιν τα ερμηνεύουμε και μπορούμε να κινούμαστε στον χρόνο εμπρός και πίσω.

Ωστε: Το 1975 ο Θάνος Μικρούτσικος μελοποιεί τους στίχους του Γερμανού ποιητή Wolf Biermann, σε ελληνική μετάφραση του Δημοσθένη Κούρτοβικ. Ο Biermann γεννήθηκε το 1936 στο Αμβούργο, αλλά για λόγους ιδεολογικούς πέρασε το 1953 στην Ανατολική Γερμανία, η οποία όμως του στέρησε την ιθαγένεια όταν εκείνος, το 1976, διαφώνησε με τις πολιτικές συνθήκες εκεί. Έναν λοιπόν χρόνο πριν εξοριστεί από την Ανατολική Γερμανία ο Biermann και γίνει σφοδρός επικριτής του Politbüro, ο Θάνος Μικρούτσικος μελοποιεί (1975) τους στίχους του ποιήματός του “Die hab ich satt!” (ελληνική μετάφραση: “Αυτούς τους έχω βαρεθεί”). Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε φυσικά με τις ελληνικές συνθήκες, αλλά με μία προσπάθεια να «εισαχθεί» σχολιασμός

και επίκριση για τον απρόσωπο και κερδοσκοπό καπιταλιστικό κόσμο. Προσπάθεια που στοχεύει να λειτουργήσει διπλά: ως γνώση του διεθνούς περιβάλλοντος, αλλά και ως προειδοποίηση για τα κοινωνικά δεινά που επελαύνουν και εντός των ελληνικών τειχών. Κεντρική θέση σε αυτούς που έχουν βαρεθεί ο Biermann και ο Θ. Μικρούτσικος έχουν, ως βασικοί εκφραστές κι αυτοί του καπιταλιστικού συστήματος, οι «καθηγητάδες» όλων των επιπέδων, αυτοί που συλλήβδην -έτσι γενικευτικά και άκριτα- είναι ενδοτικοί στην εξουσία, στο χρήμα, στην ηθικοπλαστική κοινωνικοποίηση. Μαζί λοιπόν με τις «κρύες γυναίκες» και τους «ψευτοφίλους», μαζί με «των γραφειοκρατών τη φάρα», μαζί με «τους ρηχούς εθνικόφρονες ποιητές», ο ποιητής μέσω του Θ. Μικρούτσικου αναγγέλλει στην ελληνική γενιά της μεταπολίτευσης:

Και τι θα χάναμε χωρίς αυτούς όλους,
τους Ευρωπαίους, τους προφεσόρους,
που καλύτερα θα ξέρανε πολλά,
αν δεν γεμίζαν ολοένα την κοιλιά,
υπαλληλίσκοι φοβιτσιάρηδες, δούλοι
παχιοί,
τους έχω βαρεθεί.

Κι οι δάσκαλοι της νεολαίας νταντάδες,
κόβουν στα μέτρα τους τους μαθητάδες,
κάθε σημαίας πλαισιώνουν τους ιστούς
με ιδεώδεις υποτακτικούς,
που είναι στο μυαλό νωθροί,
μα υπακοή έχουν περισσή,
τους έχω βαρεθεί

Το 1979 ο Λουκιανός Κηλαηδόνης γράφει και τραγουδά το τραγούδι με τίτλο “Επαγγελματικός προσανατολισμός”. Το τραγούδι είχε μεγάλη απήχηση, αμέσως με την εμφάνισή του. Βλάσφημο για την εποχή του, απόλαυσε μακροήμερευση μέσα από δύο διαφορετικές διαδρομές. Εγκαταστάθηκε ανούσια σε αρκετά χείλη επειδή διαπέρασε την κρούστα σοβαροφάνειας της εποχής και έγινε έμβλημα διακωμώδησης και τολμηρής (για την εποχή του) βωμολοχίας. Ταυτοχρόνως όμως, εγκαταστάθηκε και σε πιο αναλυτικούς νόες που εξέλαβαν το τραγούδι ως καταγγελία του συστήματος για την προσπάθειά του να παραπλανά τους ήδη συστηματικά παραπλανημένους γονείς και νέους/νέες. Έμεινε πολλά χρόνια στην μουσική επικαιρότητα. Ίσως μάλιστα ο ρόλος και οι θέσεις του να ενισχύθηκαν από το 1982 και κατόπιν, όταν ο νόμος-πλαίσιο εκείνου του έτους άλλαξε την ελληνική πανεπιστημιακή κατάσταση πολλών δεκαετιών. Κι ακόμα, ίσως επειδή, όπως δείχνει και ο Π.Κυπριανός στο βιβλίο του, να πρόκειται για την δεκαετία που ιδρύονται νέα πανεπιστήμια και νέες σχολές και τμήματα με αποτέλεσμα την διεύρυνση της πρόσβασης. Πάλι παραθέτω στίχους (χωρίς να τραγουδώ, ευτυχώς):

Αν τέλειωσες γυμνάσιο και θες να
μορφωθείς

πριν πάρεις μιάν απόφαση καλά να το
σκεφτείς
[...]

καλές οι επιστήμες και τα διπλώματα
το θέμα όμως είναι τι γίνεται μετά.
Λοιπόν που λες το πρόβλημα δεν είναι
το να μπεις
είναι που σου την έχουνε στημένη μόλις
βγεις

και όπως δεν υπάρχει και
προγραμματισμός
αρχίζουνε τα κόλπα κι ο ανταγωνισμός
καλό είναι ένα δίπλωμα απ' ανώτατη
σχολή
μα οι θέσεις είναι λίγες κι οι απόφοιτοι
πολλοί.

Το 1980 σε μουσική Γιώργου Χατζηνάσιου και στίχους του Κυριάκου Ντούμου τραγουδάει η Τάνια Τσανακλίδου το τραγούδι “Τα χρόνια τα φοιτητικά”. Το τραγούδι είναι γλυκερό, νοσταλγικό και εξωραϊστικό. Μιλάει για φοιτητές άπορους που όμως αναπληρώνουν τις πρακτικές τους ελλείψεις με βαθιά συναισθήματα, απαντοχές και γελαστή διάθεση. Εδώ η γενική πεποίθηση ότι τα πανεπιστήμια της εποχής βρίθουν από παιδιά χαμηλής οικονομικής προέλευσης, σε συνέχεια μάλιστα ενός παλαιότερου γενικού κανόνα που διατηρείται, είναι εμφανής. Παραθέτω:

Γυρίζει ο νους καμιά φορά
στα χρόνια τα φοιτητικά
στη Σαλονίκη.
Έμπαιν' ο μήνας στα μισά
κι εμείς δεν είχαμε λεφτά

ούτε για νοίκι.

Σ' ένα τριάρι μια ζωή
μικροχαρές, μικροκαημοί [...]

Αλλά η επωδός, δηλαδή το ρεφραίν, επιμένει:

Μα ήταν τα μάτια καθαρά
κι είχε η καρδιά βιασύνη,

τότε που φτιάχναμε χαρά
κι αδελφοσύνη!

Το 1982 έχουμε μια συμμετοχή με φοιτητικό θέμα στους Αγώνες Ελληνικού Τραγουδιού, που διοργάνωνε στην Κέρκυρα ο Μάνος Χατζηδάκης. Το τραγούδι δεν διέπρεψε, αλλά προκρίθηκε σε μία short list. Πρόκειται για τραγούδι με σκωπτικό χαρακτήρα (τον οποίον επέτεινε η σκηνική εμφάνιση των ερμηνευτών και μουσικών, με ρούχα εποχής και κινησιολογία περιπαικτική). Αλλά αυτό που έχει ενδιαφέρον με το τραγούδι είναι ότι έχει επίσης ιστορικό χαρακτήρα και αποτιμά εμμέσως ορισμένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής αντίληψης για το πτυχίο, διαθλασμένα μέσα από τον παρελθοντικό χρόνο, καταγγέλοντας -ίσως- την διαχρονική ισχύ τους. Το τραγούδι έχει τίτλο “Ο Νώντας ο φοιτητής”, σε μουσική του Κωνσταντίνου Μήλιου και στίχους του Κυριάκου Ντούμου (που έγραψε και τους στίχους του προηγούμενου τραγουδιού στο οποίο αναφέρθηκα). Οι στίχοι έχουν κεντρικό ήρωα έναν πενηντάρη φοιτητή που εγγράφηκε στο πανεπιστήμιο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή, αλλά ακόμη δεν μπορεί να ολοκληρωθεί κοινωνικά, επειδή εκκρεμεί η απόκτηση του

μαγικού χαρτιού: του σκήπτρου της κοινωνικής αξίωσης στα μάτια του ανυπόμονου και εμμονικού με το πτυχίο πενόμενου περιγυρου. Παραθέτω (παρότι το τραγούδι έχει και λίγο πρόζα, πάλι δεν θα το υποδυθώ και ξέρω ότι με ευχαριστείτε θερμά γι' αυτό):

Ο Νώντας πενηντάρης φοιτητής
Υπήρξεν στην ζωή του ατυχής
Καθυστέρησεν ολίγον το πτυχίον
και φοβάται να υπάγει εις την Χίον.

Τι θα πούνε οι γειτόνοι, οι κουμπάροι,
Θα ρωτάνε το πτυχίον αν θα πάρει
Τι θα πει εις την Βαρβάραν την πτωχήν
Λογοδόθηκαν μετά την κατοχήν.

Δεν έχω χρόνο να το κάνω, αλλά προτρέπω να σκεφτούμε τον ρόλο που έπαιξε και παίζει αυτού του είδους η προσπάθεια για έκφραση γνώμης που λειτουργεί ως δημόσια ιστορία. Και θα είχε επίσης ενδιαφέρον να δούμε και την συγκριτική διάσταση στο θέμα αυτό: πως αποτυπώνουν τα τραγούδια σε άλλες χώρες την αξία της εκπαίδευσης, της φοίτησης, του πτυχίου; Εύκολα το μυαλό ανακαλεί το πλέον επιδραστικό τραγούδι αυτού του είδους: Another Brick In The Wall (γνωστότερο στην Ελλάδα ως We don't Need No Education) των Pink Floyd από το άλμπουμ τους The Wall (1979). Θα το παραλείψω, καθώς έχει αποσπάσει μεγάλου εύρους μουσικά και ερευνητικά σχόλια, αλλά έχει τύχει και ευρύτατης παρερμηνείας. Εδώ θα αναφερθώ εν συντομία σε δύο σημαντικά -επειδή αναφέρονται σε μουσικούς-στιχουργούς με τεράστια και παγκόσμια επιρροή: Bob Dylan και Bob Marley- αλλά όχι τόσο γνωστά τραγούδια.

Στο εκτενέστατο –και δοξασμένο με το λογοτεχνικό βραβείο Nobel για το 2016- στιχουργικό έργο του Bob Dylan, συναντάμε τις παρακάτω αναφορές για τον ρόλο του πανεπιστημίου, την σημασία της μόρφωσης και του πτυχίου. Για το πανεπιστήμιο ο Dylan τραγουδά με κυνισμό το 1983:

Yeah, from the stage they'll be tryin' to get water outta rocks
A whore will pass the hat, collect a hundred grand and say thanks
They like to take all this money from sin, build big universities to study in
Sing "Amazing Grace" all the way to the Swiss banks³

Δύο δεκαετίες νωρίτερα, το 1962, έχει γράψει τους ακόλουθους στίχους για την πρόσβαση στην εκπαίδευση:

If I had some education
To give me a decent start

³ Bob Dylan, Τραγούδι: Foot of Pride, Άλμπουμ: The Bootleg Series Volumes 1-3 (1991: άλμπουμ με σπάνιες, «άγνωστες», εκτός studio, ηχογραφήσεις τραγουδιών του B.Dylan, που έγιναν μεταξύ 1962 και 1989).

Ναι, πάνω στην σκηνή θα προσπαθήσουν να στίψουν το νερό από τα βράχια
Μία πόρνη θα περιφέρει το καπέλο, θα μαζέψει μεγάλη χορηγία και θα ευχαριστήσει
Θέλουν να πάρουν όλα αυτά τα χρήματα από την αμαρτία και να χτίσουν πανεπιστήμια για να σπουδάζουν
Και να δοξάζουν την Χάρη Του σε όλη την διαδρομή προς τις Ελβετικές τράπεζες.

I might have been a doctor or
 A master in the arts
 But I used my hands for stealing
 When I was very young
 And they locked me down in jailhouse cells
 That's how my life begun⁴

Από τον Bob Dylan στον Bob [Robert Nesta] Marley. Κεντρική θέση στο μουσικό και στιχουργικό έργο του μιγά Marley (ισχυριζόταν ότι γι' αυτόν τον λόγο δεν ανήκε πουθενά, ούτε στους λευκούς ούτε στους μαύρους) κατέχει η κοινωνική δικαιοσύνη, η ελευθερωμένη σκέψη και βούληση, ο πολιτικός και κοινωνικός ακτιβισμός, η μαχητική στάση απέναντι στα πράγματα. Εκπαίδευση ουσιαστική ο Marley θεωρεί την εκπαίδευση κατά την κοινωνική συμμετοχή και την εκπαίδευση του βιώματος. Άλλωστε και ο ίδιος τέτοια είχε λάβει. Στο τραγούδι του Babylon System⁵, συναντάμε μία απαξιώτικη αναφορά του στο πανεπιστήμιο:

We refuse to be
 What you wanted us to be
 We are what we are
 That's the way it's going to be,
 If you don't now, you can't educate I
 For no equal opportunity
 Talking about my freedom
 People freedom and liberty
 [...]
 Babylon System is the vampire
 Sucking the children day by day
 Me say the Babylon System is the Vampire
 Sucking the blood of the sufferers
 Building church and university
 Deceiving the people continually
 Me say them graduating thieves and murderers
 Look our now
 Sucking the blood of the sufferers⁶

⁴ Bob Dylan, Τραγούδι: Ballard of Donald White. Ακυκλοφόρητο, γραμμένο το 1962.
 Βλ. <https://www.bobdylan.com/songs/ballad-of-donald-white/>

Εάν είχα λάβει κάποια εκπαίδευση
 Που θα μου έδινε ένα ευπρεπές ξεκίνημα
 Ίσως να είχα γίνει ένας δόκτωρ
 Ή ένας σπουδαίος καλλιτέχνης
 Αλλά χρησιμοποίησα τα χέρια μου για να κλέψω
 Όταν ακόμα ήμουν πολύ νέος
 Και με κλειδαμπάρωσαν σε κελιά φυλακών
 Έτσι λοιπόν άρχισε η ζωή μου.

⁵ “Babylon System” είναι για τον Bob Marley το παγκόσμιο σύστημα της αδικίας και της ανισότητας. Αυτό αναπαράγεται μέσα από τις ανήθικες θεσμικές δομές. Όπως φαίνεται και από το τραγούδι, σε αυτές ο Marley συμπεριλαμβάνει και το πανεπιστήμιο.

⁶ Bob Marley, Τραγούδι: Babylon System, Άλμπουμ: Survival (1979). London: Island Record.

Dylan και Marley μας δίνουν ένα κλίμα για τις δεκαετίες 1960, '70 και '80. Και μικρά σημάδια για τον τρόπο που καλούσαν τους μουσικούς και ιδεολογικούς ακροατές τους σε αντίληψη του πανεπιστημίου και του ρόλου του. Τα τραγούδια στα οποία αναφέρθηκα δεν είναι από τα διαδεδομένα τους. Όμως σημασία έχει η εμβέλεια της συνολικής τους δουλειάς η οποία έχει προκαλέσει –και πιστεύω ότι θα συνεχίσει να προκαλεί- ερευνητικές εργασίες πάνω στις ιδεολογικές επιρροές που άσκησαν, γενικές και ειδικές (στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι αντιλήψεις τους για την γνώση, την μόρφωση, την εκπαίδευση, την απόκτηση δεξιοτήτων, την μορφωτική κοινωνική παρουσία). Άλλωστε για τον Bob Marley ήδη υπάρχει ο εμφατικός ισχυρισμός ότι το έργο του λειτούργησε και λειτουργεί ως *μετασηματιστική εκπαίδευση (transformative education)*.⁷

Θεωρώ ότι θα είχε ενδιαφέρον μία συστηματική έρευνα ώστε να αναδυθούν οι αναφορές που περιέχονται στην σημαντική διεθνή μουσική παραγωγή για τον ρόλο της εκπαίδευσης και του πανεπιστημίου. Στο επιχείρημα που θα ισχυριζόταν ότι ο μουσικός κόσμος (ιδίως τα μουσικά ιδιώματα που αναπτύχθηκαν στις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα) αποκλειστικώς καταγγέλλει τους θεσμούς και την

Αρνούμεστε να είμαστε
Αυτό που θέλετε να είμαστε
Είμαστε ό,τι είμαστε
Έτσι πρόκειται να είναι,
Εάν δεν το κάνετε τώρα, δεν μπορείτε να με εκπαιδεύσετε
Δεν υπάρχει ισότητα ευκαιριών
Μιλάμε για την ελευθερία μου
Για των ανθρώπων την ελευθερία και ανεξαρτησία
[...]
Το Βαβυλωνιακό Σύστημα είναι ο βρυκόλακας
Ρουφάει το αίμα των παιδιών ημέρα με την ημέρα
Εγώ το λέω, ότι το Βαβυλωνιακό Σύστημα είναι ο Βρυκόλακας
Ρουφάει το αίμα όσων δεινοπαθούν
Και χτίζει εκκλησία και πανεπιστήμιο
Εξαπατώντας τους ανθρώπους συνεχώς
Εγώ τους λέω απόφοιτους κλέφτες και δολοφόνους
Κοιτάξτε μας τώρα
Ρουφάμε το αίμα όσων δεινοπαθούν.

⁷ Ενδεικτικώς για τον Bob Dylan:

Gossman Peter (2014). "There's no success like failure, and failure's no success at all'. What Bob Dylan's lyrics say about education", in: Educational Development in a Changing World. Conference Proceedings (16-18 June 2014), Stockholm: ICED [The International Consortium for Educational Development].

Ενδεικτικώς για τον Bob Marley:

W. Alan Smith (2005). *Songs of Freedom: The Music of Bob Marley as Transformative Education* [http://old.religiouseducation.net/member/05_rea_papers/wasmith_2005.pdf]

Mervin Stoddart (2007), *Bob Marley's Lyrics: Understanding and Explaining their Pedagogical Value*, Ph.D. Dissertation, USA- Minneapolis: Capella University.

εγκαθιδρυμένη κοινωνική τάξη και συνεπώς οι αναφορές που θα βρούμε θα είναι ομόρροπες, αντιτάσσω εδώ το ακόλουθο παράδειγμα. Το σημαντικό ροκ βρετανικό συγκρότημα The Kinks εξέδωσε μέσα στην περίοδο που αναφερόμαστε (το 1975) το άλμπουμ *Schoolboys in Disgrace*. Το άλμπουμ αυτό έχει θεατρική μορφή (είναι μία ροκ όπερα) και όλα του τα τραγούδια συνθέτουν την ιστορία παρέκκλισης, τιμωρίας και κοινωνικής σκλήρυνσης ενός νεαρού αγοριού, ενός άτακτου μαθητή. Την διαδικασία κοινωνικής συμμόρφωσης την αναλαμβάνει κατά κύριο λόγο το σχολείο δια του διευθυντή του. Η τιμωρία είναι σκληρή και κοινωνικά βάνουσα (διαπόμπευση). Αυτό κάνει τον μαθητή ακόμη πιο σκληρό, καθώς συνειδητοποιεί ότι οι εξουσίες πάντα θα του φέρονται βάνουσα. Ωστόσο, το βασικό τραγούδι αυτού του άλμπουμ, που τιτλοφορείται *Education*, είναι γραμμένο δίσημα: μπορεί να εκληφθεί ως ειρωνικό, αλλά μπορεί να θεωρηθεί και ως ύμνος στην σημασία της εκπαίδευσης (σε διαφοροποίηση από τον τρόπο με τον οποίο αυτή υλοποιείται). Ας δούμε λίγους στίχους:

[...]
 Everybody needs an education.
 Black skin, red skin, yellow or white,
 Everybody needs to read and write
 Everybody needs an education.
 Thank the day when that primitive man
 Learned to talk with his brothers
 And live off the land.
 He left his cave and he moved far away
 And he lived with his friends in a house
 that they'd made
 He learned to think and to work with his
 brain
 And he astounded his friends with all
 the knowledge he gained
 [...]
 Thanks to all the mathematicians
 And the inventors with their high I.Q.s
 And the professors in their colleges
 Trying to feed me knowledge
 That I know I'll never use.
 Thank you sir for the millions of words
 That you've handed me down and
 you've told me to learn
 But I've got words in my ears and my
 eyes
 I've got so many facts that I must
 memorize
 Because education's doing me

I want to stop but my head's in a swim
 Education drive me insane
 I can't recall all the facts on my brain
 Education came that day
 The day it came was a sacred day
 Education saved the day
 He thanked God for the friends he made
 Teacher, teach me how to read and
 write
 You can teach me about biology
 But you can't tell me what I am living
 for
 'Cause that's still a mystery
 Teacher, teach me about nuclear physics
 And teach me about the structure of
 man
 But all your endless calculations
 Can't tell me why I am
 No, you can't tell me why I am
 No, you can't tell me why I am
 Everybody needs education
 Open University, education
 Every race, every creed, education
 And every little half-breed
 Every nationality, education
 All the little people need education
 Eskimos and pygmies need

And even aborigines, education	Geometry and poetry, education
Well, physics and geography, education	Well, Education, Education, Education
Philosophy and history, education	...
Science and biology, education	

Για όσες εικόνες, φανταστικές ή πραγματικές, συγκρότησαν ή ανασυγκρότησαν οι στίχοι που παρέθεσα εδώ, το βιβλίο του Παντελή Κυπριανού δίνει τεκμηριωμένες απαντήσεις με λόγο οργανωμένο και περιεκτικό, με επιχειρήματα πολυεπίπεδα, με ερμηνείες πολλαπλές και ενδιαφέρουσες. Θα μου άρεσε να κάνω τις αντιστοιχίσεις και τις αναιρέσεις διαμέσου του βιβλίου του Παντελή, αλλά όπως υποσχέθηκα στην αρχή πρέπει να αφήσω το μουσικό μέρος και να επανέλθω στα επιστημονικά συγκαλά μου.

Θέλω λοιπόν να αναφερθώ στην καίρια συμβολή που προσφέρει το βιβλίο με το 3^ο κεφάλαιό του, που τιτλοφορείται «Φοιτητές και απόφοιτοι, εξωτερικού». Κατά τα τελευταία έτη, το φαινόμενο της φοιτητικής κινητικότητας, ιδίως μέσα από την οπτική της κυκλοφορίας/διαρροής/απώλειας [χρησιμοποιούνται πολλοί όροι, είτε εναλλακτικά, είτε παράλληλα] εγκεφάλων, έχει πάρει νέες διαστάσεις. Νέα συνθήκη, που επηρεάζει δραστικά το φαινόμενο, είναι το διαταραγμένο -λόγω κρίσης- οικονομικό πλαίσιο στην Ελλάδα. Σημαντική παράμετρος όμως είναι επίσης, οι διαφοροποιημένες εκπαιδευτικές δυνατότητες εντός και εκτός της χώρας. Ένα σημαντικό κεφάλαιο της γνώσης μας για την μετακίνηση στο εξωτερικό προσοντούχων Ελλήνων οφείλεται⁸:

1. στην έρευνα πεδίου, την ανάλυση και την συστηματική εργασία του Λόη Λαμπριανίδη⁹,
2. στην έρευνα ADMIT των Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Παπαδιαμαντάκη και Σταμέλου (2001) για την κατανόηση της κινητικότητας των φοιτητών,
3. στην μελέτη της Λαζαρέτου (2016)¹⁰ και στις αναφορές της Τράπεζας της Ελλάδος¹¹ για την φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου,

⁸ Η σχετική βιβλιογραφία παραμένει περιορισμένη και έχει ανάγκη πολλών συμπληρώσεων. Το επισημαίνει και ο Π.Κυπριανός: «Λιγιστές, αντίθετα, είναι οι μελέτες για τους φοιτητές εκτός συνόρων, τους αποφοίτους, εσωτερικού και εξωτερικού, τις κοινωνικές τους τροχιές και, κυρίως, για τη μαγεία του πτυχίου και τις συνυφασμένες με αυτή δοξασίες» (σ. 16).

⁹ Λαμπριανίδης Λ. (2011). *Επενδύοντας στη φυγή: Η διαρροή επιστημόνων από την Ελλάδα την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Εκδόσεις Κριτική & Labrianidis L. – Voyiatzis N. (2013). “Highly skilled migration: what differentiates the brains who are drained from those who return in the case of Greece?”, *Population, Space and Place* 19 (5), 472-486.

¹⁰ Λαζαρέτου Σ. (2016). «Φυγή ανθρώπινου κεφαλαίου: η σύγχρονη τάση μετανάστευσης των Ελλήνων στα χρόνια της κρίσης», *Τράπεζα της Ελλάδος - Οικονομικό Δελτίο* 43: 33-57.

¹¹ Όπως στην Ετήσια Έκθεση του Διοικητή, καθώς και στο *Οικονομικό Δελτίο της ΤτΕ*.

4. στις εργασίες των Gropas & Τριανταφυλλίδου (2014)¹² για την κατανόηση του φαινομένου ως μετακίνηση ατόμων με υψηλά προσόντα,
5. σε ad hoc εργασίες [όπως Θεοδωρόπουλος - Κυρίδης κ.ά. (2014), καθώς και Dalla et al. (2013)]¹³ που παρέχουν πληροφορίες για τα προσωπικά και επαγγελματικά διλήμματα που αντιμετωπίζουν νέοι με υψηλά προσόντα,
6. σε ειδικές εργασίες [όπως της Λίνας Βεντούρα (2015) και του Νικόλα Μανιτάκη (2004)]¹⁴ όπου μπορούμε να «ανιχνεύσουμε» στοιχεία που δείχνουν την ιστορικότητα του φαινομένου,
7. ενώ, η φοιτητική κινητικότητα, από την σκοπιά της εκπαιδευτικής πολιτικής, έχει απασχολήσει και κατά το παρελθόν τον Π.Κυπριανό, επίσης όμως αποτέλεσε και θέμα δικών μου ερευνητικών ενασχολήσεων¹⁵.

Επίσης, τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί κατά την περίοδο της κρίσης δια της δημοσιογραφικής οδού, έχουν τονίσει δύο κυρίως διαστάσεις: πρώτον, την φυγή στο εξωτερικό ατόμων που –ιδίως– αναζητούν εργασία και, δεύτερον, την περίπτωση των «αρίστων», οι οποίοι παρά την είσοδό τους σε ελληνικό ΑΕΙ επιλέγουν την φοίτηση σε ξένα ιδρύματα από τα οποία και συχνά λαμβάνουν υποτροφία.

¹² Gropas R. - Triandafyllidou A. (2014). “Country Focus: Migration of Greek nationals during the crisis”, <http://globalgovernanceprogramme.eui.eu/wp-content/uploads/2014/03/Greece.pdf>

¹³ Theodoropoulos D. - Kyridis A. - Zagkos C.- Konstantinidou Z. (2014). “Brain Drain Phenomenon in Greece: Young Greek scientists on their Way to Immigration, in an era of crisis. Attitudes, Opinions and Beliefs towards the Prospect of Migration, *Journal of Education and Human Development*, December 2014, Vol. 3, No. 4, pp. 229-248, DOI: 10.15640/jehd.v3n4a21.

Dalla E. - Chatzoudes D. - Karasavvoglou A. (2013). “The ‘brain drain’ phenomenon: measuring the intention of young Greek scientists to migrate abroad”. In: Kalampouka K. - Nastase C (eds.) (2013). *Recent Researches in Law, Science And Finances*, p. 278-283).

¹⁴ Ventura L. (ed.) (2015). *International “Migration Management” in the early Cold War: The Intergovernmental Committee for European Migration*, University of the Peloponnese, <http://mimio.uop.gr/site/?q=en/publications-collective-volume>

Manitakis N. (2004). *L’essor de la mobilité étudiante internationale au temps des sociétés nationales étatisées. Une étude de cas: les étudiants grecs en France (1880-1940)*, Διδακτορική Διατριβή στην Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales – Paris.

¹⁵ Κυπριανός Π. (1997). «Φοιτητικός πληθυσμός και ζήτηση σπουδών στην Ελλάδα (1891-1936), *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25: 225-252.

Κυπριανός Π. (2010). «Φοιτητές και διεθνής αγορά πτυχίων (19ος-20ος αιώνες)», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος ΙΕ’, τχ. 59: 59-90.

Κυπριανός Π. (2009). «Γνώση, κοινωνική διάκριση, επαγγελματική διασφάλιση: Οι Έλληνες φοιτητές εξωτερικού από το 1837 ως τις μέρες μας», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 156 (Ιανουάριος – Μάρτιος): 28-48.

Κιμουρτζής Π. (2018). *Οι καλύτεροι και οι φτωχότεροι. Παλαιές και νέες όψεις της κινητικότητας των Ελλήνων φοιτητών*, Εκδόσεις HEP-net – Σειρά: Μελέτες [υπό έκδοση].

Κιμουρτζής Π. (2005). «Φοιτητική κινητικότητα και ροή εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού. Η περίπτωση της Ελλάδας στα τέλη του 20^{ου} αιώνα», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 5 (Φθινόπωρο 2005): 48-92.

Η συμβολή του βιβλίου του Π.Κυπριανού ως προς το θέμα της φοίτησης στο εξωτερικό, δεν είναι απλώς συμπληρωματική. Είναι κομβική. Η διαπίστωση αυτή στηρίζεται στις ακόλουθες διαπιστώσεις. Ο Π.Κυπριανός:

1. Εξετάζει το ζήτημα των μετακινήσεων των φοιτητών στο εξωτερικό σε μια διαχρονική προοπτική, ιστορική και τρέχουσα (από τις τελευταίες τρεις δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και εντεύθεν).
2. Το συνδέει αποτελεσματικά με την εκάστοτε εκπαιδευτική συνθήκη στην Ελλάδα και τις ειδικότερες διεργασίες που συντελούνται στον φοιτητικό πληθυσμό.
3. Παραλλήλως, εντάσσει εύστοχα το φαινόμενο στο ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον, όπως εξελίχθηκε από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και, τέλος,
4. Προβαίνει σε συχνές αναφορές στο εξωτερικό περιβάλλον της χώρας και την παρεχόμενη εκπαίδευση στις χώρες του εξωτερικού.

Συνεπώς, το βιβλίο προσφέρει μια ιστορική και διαχρονική αποτίμηση για την κυκλοφορία/διαρροή/απώλεια εγκεφάλων, που μας επιτρέπει να αναστοχαστούμε δημιουργικά επί ενός φαινομένου για το οποίο συχνά-πυκνά προβαίνουμε στην αποσπασματική δήλωση «δεν είναι καινούργιο», ενώ στην συνέχεια επικεντρωνόμαστε στην σύγχρονη όψη του, των δύο-τριών τελευταίων δεκαετιών.

Αναφέρθηκα στην πρωτοτυπία και στην καίρια συμβολή του Κεφαλαίου 3 του βιβλίου. Τώρα θέλω να σταθώ στους άξονες προβληματισμού που με έτρεψε να κατασκευάσω ως αναγνώστης του. Τρεις άξονες, υπό την μορφή ερωτημάτων:

1. Γιατί είναι σημαντικό να κατανοήσουμε το φαινόμενο σήμερα;
2. Η περίπτωση της Ελλάδος είναι σημαντική, ή μήπως πρόκειται για μία οριακή περίπτωση και συνεπώς απλώς μας ενδιαφέρει να συζητάμε κι εμείς ακαδημαϊκούς προβληματισμούς που εκτυλίσσονται σε άλλες χώρες;
3. Πόσο καίριο είναι το ζήτημα στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του σήμερα ή του κοντινού αύριο στην Ελλάδα;

Γιατί είναι σημαντικό να κατανοήσουμε το φαινόμενο σήμερα;

Διεθνώς, εδώ και μια δεκαπενταετία, έχει προκύψει μια ραγδαία αύξηση του αριθμού των μελετών για τα ζητήματα κινητικότητας ατόμων με προσόντα. Όμως απουσιάζουν σε σημαντικό βαθμό προσεγγίσεις με επαρκή και συστηματική εμπειρική τεκμηρίωση για τα ζητήματα φοιτητικής κινητικότητας που αναφέρονται στις σπουδές με ιδιωτικούς (οικογενειακούς) πόρους ή/και υποτροφίες για την απόκτηση «πλήρους πτυχίου». Το

πεδίο κυριαρχείται από την οπτική που τονίζει την σημασία της κινητικότητας μέσω δράσεων που υλοποιούνται σε ευρωπαϊκό επίπεδο (όπως τα προγράμματα Erasmus, η πρωτοβουλία Youth on the Move, που όμως έχουν μια δική τους φιλοσοφία, καθώς αφορούν μια διακριτή κατηγορία μετακινήσεων, βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα, για την απόκτηση εκπαιδευτικής εμπειρίας στο εξωτερικό και -έως έναν βαθμό- και για την ενίσχυση της απασχολησιμότητας). Όμως, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται στην θέση του καθαρού εξαγωγέα προσοντούχων ατόμων, είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό το φαινόμενο για τις περιπτώσεις εκτός των ευρωπαϊκών προγραμμάτων.

Αυτό που γίνεται ολοένα πιο ενδιαφέρον κατά τα τελευταία έτη είναι ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στις μετακινήσεις, για εκπαίδευση και εργασία, των μορφωμένων νέων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, είτε μέσα από την λογική μιας προσωπικής στρατηγικής είτε μέσα από το πρίσμα της αποφυγής του κινδύνου της ανεργίας και της κοινωνικής μειονεξίας. Είναι εξαιρετικά σημαντικό να κατανοήσουμε από τι επηρεάζονται και πως διαμορφώνονται οι επιλογές των νέων ανθρώπων σήμερα.

Κατά τα τελευταία έτη, πολυάριθμες μελέτες έχουν επισημάνει ότι οι νέοι άνθρωποι σε όλη την Ευρώπη πλήττονται δυσανάλογα από την τρέχουσα οικονομική κρίση. Τα πιο έκδηλα σημάδια: αύξηση των ποσοστών ανεργίας, περιορισμός των ευκαιριών για απασχόληση, ψαλιδισμένες προοπτικές για επαγγελματική και κοινωνική εξέλιξη, εξάπλωση «σκληρών» πρακτικών ως προς τη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Οι εξελίξεις αυτές συνδέονται με διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων, αυξανόμενη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, καθώς και με επίμονες αβεβαιότητες στην απασχόληση.

Ωστόσο, οι επισφάλειες για τους νέους δεν περιορίζονται μόνον στην διάβρωση των εργασιακών συνθηκών και των ευκαιριών για βιώσιμη απασχόληση. Στο πλαίσιο της μεταμοντέρνας κοινωνίας έχει αναδειχθεί μια σειρά από σύνθετες καταστάσεις οι οποίες πιέζουν τους νέους πολλαπλά, επηρεάζοντας τις προοπτικές, καθώς και τις επιλογές τους. Η θέση των νέων στην μεταμοντέρνα κοινωνία έχει αλλάξει, ενώ και ο τρόπος ζωής τους μετασχηματίζεται εντός της ισχυρής αλληλεπίδρασης ενός συνόλου παραγόντων. Οι αβεβαιότητες στην πολιτική, την κοινωνία και την οικονομία έχουν αναδείξει ένα «precariat»¹⁶ νέων ανθρώπων. Οι αβεβαιότητες συνδέονται με πολλές πλευρές της λειτουργίας των κοινωνιών. Για τους ευάλωτους νέους οι αβεβαιότητες

¹⁶ Σύμφωνα με το Cambridge Dictionary πρόκειται για την τάξη των ανθρώπων που είναι φτωχοί και δεν έχουν ασφαλείς θέσεις εργασίας. Για κατανόηση αναλυτικών πτυχών βλ. Standing Guy (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη: Bloomsbury Academic.

συναρτώνται στενά με την δύσκολη –συχνά πιο υποβαθμισμένη- επαγγελματική ζωή μέσα σε μεγαλουπόλεις, την επιμονή των δυσχερειών σε όρους κοινωνικούς και οικιστικούς και την επιδείνωση των όρων διαβίωσης, ακόμη και με όρους περιβαλλοντικούς. Συνδέονται επίσης με την ποιότητα του κοινωνικού κράτους και την δυσκολότερη πρόσβαση στις υπηρεσίες του. Περιλαμβάνουν την φτώχεια και τον κίνδυνο της περιθωριοποίησης. Σχετίζονται επίσης με υπαρξιακές προκλήσεις, αλλά και με αναζητήσεις και παρορμήσεις που καθοδηγούν τις αποφάσεις των νέων.

Ειδικότερα, η εκτεταμένη ανεργία των νέων έχει αποκτήσει πολλαπλή σημασία. Υπάρχει προφανώς ένα τίμημα που χρειάζεται να καταβληθεί από το κράτος (και τις οικογένειες) ως μέριμνα για τους άνεργους πτυχιούχους, ταυτοχρόνως όμως προκύπτει μια σοβαρή απώλεια πόρων καθώς δεν μπορεί να αξιοποιηθεί το σχετικό «ακαδημαϊκό κεφάλαιο». Εξίσου σημαντικά κλυδωνίζεται η πορεία της ζωής πολλών πτυχιούχων, ορισμένοι εκ των οποίων κινδυνεύουν όχι μόνο να απωλέσουν τις δεξιότητες τους, αλλά παράλληλα και τις μελλοντικές προοπτικές τους στην πορεία προς την ενηλικίωση και την ανεξαρτητοποίηση.

Πράγματι, όλες αυτές οι εξελίξεις επιφέρουν σοβαρές επιπτώσεις σε έναν μεγάλο αριθμό νέων ανθρώπων, ακριβώς κατά την περίοδο που βρίσκονται στην μετάβαση από το ένα επίπεδο εκπαίδευσης σε ένα άλλο, το πέρασμα από την εκπαίδευση στην εργασία ή την μετάβαση από την γονική φροντίδα σε μια ανεξάρτητη –ενήλικη- ζωή. Την ώρα λοιπόν που οι νέοι διαβαίνουν συμβολικά και θεσμικά σύνορα, αναφύεται το ερώτημα εάν είναι υποχρεωμένοι να διαβούν και γεωγραφικά σύνορα.

Ως παρενέργεια της κρίσης, ψαλιδίζεται επίσης το «προνόμιο» της μετακίνησης νέων ανθρώπων –που ακουμπούσε και τις δυνατότητες των μέσων κοινωνικών στρωμάτων- προκειμένου να ταξιδέψουν και να εξερευνήσουν διάφορα μέρη και πολιτισμούς του κόσμου. Ψαλιδίστηκε σε σημαντικό βαθμό η δυνατότητα απόκτησης διεθνούς εμπειρίας μέσω «αυτοχρηματοδοτούμενων» σπουδών. Πρόκειται για σημαντική εξέλιξη, καθώς οι μετακινήσεις αυτές αύξαναν το εύρος των εμπειριών των φοιτητών και από την ποικιλομορφία των τόπων σπουδών αναδύοταν ατομικό, για την ταυτότητα του φοιτητή, αλλά και συνολικό δια-πολιτισμικό, όφελος¹⁷.

Συμπερασματικώς: κατά τα τελευταία έτη αναδείχθηκε μια δυσμενής κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα η οποία ενισχύει την σκέψη για έξοδο από την χώρα ως επιλογή. Προς την επιλογή αυτήν στρέφονται άτομα ιδίως για λόγους είτε

¹⁷ Σχετικώς: Beck U. & Beck-Gernsheim E. (2002). *Individualisation*, London: Sage.

προπτυχιακών ή μεταπτυχιακών σπουδών, είτε μετακίνησης από την εκπαίδευση σε θέσεις υψηλής ειδίκευσης στην αγορά εργασίας, είτε γενικότερης μετάβασης προς την εργασιακή ενηλικίωση. Όμως οι μετακινήσεις που συνεπάγονται κόστος πριν την απολαβή οφέλους δυσχεραίνονται ολοένα και περνούν σε μία νέα φάση.

Το «μέγεθος» της ελληνικής παρουσίας φοιτητών στον παγκόσμιο χάρτη

Ασφαλώς, το πόσο σημαντική είναι η φοιτητική κινητικότητα, όπως και οι επιπτώσεις που επιφέρει, είναι ερωτήματα που προϋποθέτουν διερευνήσεις για το μέγεθος, την ταχύτητα, την πυκνότητα και τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικία και προσόντα των μετακινούμενων ατόμων) των σχετικών ροών. Επίσης, η εκτίμηση των επιπτώσεων απαιτεί ανάλυση σε βάθος χρόνου, δεδομένου ότι μεταξύ «κόστους» και οφέλους» υπάρχει χρονική υστέρηση, ενώ αυτά είτε κατανέμονται μεταξύ πολλών συντελεστών είτε/και συνδέονται με μια αλυσίδα επιπτώσεων (όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο). Θα επιχειρήσω εδώ μία πολύ συνοπτική αποτύπωση.

➤ Από στοιχεία του ΟΟΣΑ προκύπτει ότι :

- το 2012 μέσα στην παγκόσμια κοινότητα των φοιτητών το 1,03% (ήτοι 35.217 άτομα) ήταν Έλληνες που σπούδαζαν σε χώρες του ΟΟΣΑ, έναντι 3,58% αντιστοίχως το 2001.
- το 2012 μεταξύ 210 χωρών σε έναν κόσμο 3,4 εκ. φοιτητών που σπουδάζουν σε χώρες του ΟΟΣΑ (σε χώρα διαφορετική από την πατρίδα τους ή την χώρα στην οποία είναι υπήκοοι), η Ελλάδα κατατάσσεται στην 23^η θέση ως προς τον αριθμό φοιτητών στο εξωτερικό: 35.217 σε χώρες του ΟΟΣΑ ή 40.471 μαζί με επιλεγμένες χώρες εκτός ΟΟΣΑ. Όμως το 2001, μεταξύ 196 χωρών σε έναν κόσμο 1,5 εκ. φοιτητών η Ελλάδα κατατάσσονταν στην 4^η θέση ως προς τον αριθμό φοιτητών στο εξωτερικό.

➤ Από τα στοιχεία με τις 5 πρώτες χώρες παγκοσμίως, οι οποίες στέλνουν φοιτητές σε χώρες του ΟΟΣΑ για να λάβουν ανώτατη εκπαίδευση διαπιστώνουμε ότι ενώ:

- η παγκόσμια κοινότητα φοιτητών «διογκώθηκε» (υπερ-διπλασιάστηκε) μεταξύ 2001 (1.538.867) και 2012 (3.415.975),
- οι χώρες που κατείχαν τις 5 πρώτες θέσεις ως προς την αποστολή φοιτητών στο εξωτερικό καταλάμβαναν το 23,8% το 2001 έναντι 34,9% το 2012,

- υπήρξαν ανακατατάξεις ως προς τις χώρες της πρώτης πεντάδας (Κίνα, Ινδία και Κορέα παρέμειναν στην πεντάδα, ενώ Γερμανία και Γαλλία αντικατέστησαν την Ελλάδα και την Ιαπωνία), η ελληνική παρουσία μειώθηκε: το 2001 η Ελλάδα υπήρξε ένας καταναλωτής εκπαιδευτικών υπηρεσιών με ισχυρή παρουσία στην παγκόσμια κινητικότητα φοιτητών, ενώ το 2012 η παρουσία αυτή συρρικνώθηκε όχι μόνο συγκριτικά με άλλες χώρες (λόγω της εκτίναξης του αριθμού των φοιτητών κυρίως από Κίνα και Ινδία), αλλά και σε απόλυτο μέγεθος (πιθανότατα ως απόρροια της δυσκολίας των ελληνικών νοικοκυριών να καλύψουν τα σχετικά κόστη). Σε κάθε περίπτωση η εξέλιξη αυτή έχει την σημασία της, είτε αναφορικά με την βελτίωση του μορφωτικού και κοινωνικού επιπέδου των Ελλήνων, είτε σε σχέση με την «κυκλοφορία» ή «διαρροή» εγκεφάλων.
- Από τα στοιχεία για τους μεγάλους προορισμούς για ανώτατες σπουδές διαπιστώνουμε ότι:
 - η παρουσία Ελλήνων φοιτητών το 2001 υπήρξε αρκετά υψηλή σε μερικούς προορισμούς, εν συγκρίσει προς την παρουσία φοιτητών από άλλες χώρες. Στις ακόλουθες τρεις χώρες, Ηνωμένο Βασίλειο – Ιταλία – Γερμανία, οι Έλληνες φοιτητές ήταν στην πρώτη τετράδα
 - τα αντίστοιχα στοιχεία για το 2012 είναι ενδεικτικά ως προς τις ανακατατάξεις που συντελέστηκαν στον παγκόσμιο χάρτη των μετακινούμενων σπουδαστών: υπήρξε πολύ σημαντικό «άνοιγμα των εκπαιδευτικών συνόρων» για χώρες Ασιατικές (Ινδία, Κίνα, Κορέα), χώρες της λεκάνης της Μεσογείου, της Μ. Ανατολής και της Αφρικής, την Ρωσία, καθώς και πρώην Ανατολικές χώρες
 - αυτό δεν σημαίνει ότι η περίπτωση της Ελλάδας έγινε λιγότερο σημαντική. Σημαίνει κυρίως ότι στο προσεχές μέλλον, στον βαθμό που οι προαναφερόμενες χώρες θα μπορέσουν να διαμορφώσουν τις προϋποθέσεις είτε για να αξιοποιήσουν τους επαναπατριζόμενους σπουδαστές τους είτε για να επιτύχουν μία υψηλή σύνδεση ανάμεσα στους σημερινούς φοιτητές και στα αυριανά στελέχη επιχειρήσεων, τα ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια του εξωτερικού αποκτούν πολύ σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα στο παγκόσμιο σκηνικό.
- Από την γενική εξέταση ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών, απορρέουν για την κινητικότητα των Ελλήνων φοιτητών οι ακόλουθες εκτιμήσεις:

- ως προς το μέγεθός της παραμένει υψηλή με κριτήριο τον πληθυσμό της χώρας,
- συντελεί σε μία σταθερή «συσσώρευση» Ελλήνων με υψηλά προσόντα στο εξωτερικό. Ενδεικτικό στοιχείο για την συνεχιζόμενη «διαρροή εγκεφάλων» είναι το γεγονός ότι παρατηρείται μία μεταβολή στην σύνθεση αυτών που μετακινούνται με έμφαση στους «εργαζόμενους της γνώσης»,
- συντελείται εντός ενός πλαισίου έντονης παγκοσμιοποίησης και κινητικότητας προς κάθε γωνιά της γης, παρότι ξεχωρίζει η γεωγραφική συγκέντρωση σε χώρες που εμφανίζουν υψηλότερες οικονομικές επιδόσεις, υψηλότερες προοπτικές εύρεσης εργασίας και στις οποίες οι υψηλές δεξιότητες συνδέονται με υψηλότερους μισθούς καθώς και προοπτικές ευημερίας,
- επιβεβαιώνει ότι καθοριστικοί παράγοντες για την επιλογή του τόπου εκπατισμού για σπουδές είναι: η γλώσσα, η ποιότητα των προγραμμάτων σπουδών, το κύρος των ξένων πανεπιστημίων, τα δίδακτρα και το κόστος διαβίωσης,
- αποδεικνύει ότι οι Έλληνες επιστήμονες που σπουδάζουν στο εξωτερικό συνιστούν μια κρίσιμη μάζα επιστημονικού δυναμικού, ιδίως σε κλάδους επιστήμης και τεχνολογίας (E&T).

Έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί ότι κατά τα προηγούμενα έτη δημιουργήθηκε και εξακολουθεί να τροφοδοτείται μια «δεξαμενή» από Έλληνες με σπουδές και υψηλή εξειδίκευση σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Πρόκειται για μέγεθος συγκρίσιμο με την περίπτωση άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Και αυτό έχει την σημασία του εφόσον ληφθεί υπόψη το συγκριτικά περιορισμένο πληθυσμιακό μέγεθος της χώρας. Ειδικότερα, η μετακίνηση ατόμων υψηλής εξειδίκευσης προς την Βόρεια Ευρώπη και την Αμερική (συμπεριλαμβανομένων των φοιτητών, ως εν δυνάμει περιπτώσεις) είναι σημαντική. Ενδιαφέροντα προβληματισμό προς διερεύνηση εγείρει η «ανισορροπία» που δημιουργείται μεταξύ Ελλάδας και άλλων χωρών/περιφερειών σε όρους «γνωστικού» κεφαλαίου, δεδομένου ότι η Ελλάδα συνιστά «σημαντικό εξαγωγέα».

Πόσο καίριο είναι το ζήτημα στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του σήμερα ή του κοντινού αύριου στην Ελλάδα;

Μέσα στο διεθνοποιημένο περιβάλλον η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση χρειάζεται να αντιμετωπίζει τις ακόλουθες σταθερές προκλήσεις:

- να εναλλάσσει «ρόλους»: να κινείται μεταξύ παγκόσμιου, εθνικού και τοπικού επιπέδου. Όμως στην διαδικασία αυτήν αναδεικνύονται προβλήματα, ιδίως ως προς

την ανταπόκριση στις απαιτήσεις του «παγκόσμιου ρόλου». Ορισμένα από αυτά: α. ο ανταγωνισμός για τα «καλά» γνωστικά αντικείμενα είναι δυσανάλογος των θέσεων, β. η ποιότητα των σπουδών στο εξωτερικό εκλαμβάνεται ως συγκριτικά υψηλότερη, γ. οι σπουδές στο εξωτερικό παρέχονται μέσα σε ένα διεθνοποιημένο περιβάλλον και –συχνά– συνδέονται με πτυχίο υψηλής αποδοχής λόγω κύρους του πανεπιστημίου, δ. στο εξωτερικό προσφέρονται προγράμματα σπουδών τα οποία είναι διαφορετικά και βρίσκονται στην αιχμή των επιστημονικών εξελίξεων.

- να δέχεται πιέσεις: το εγχώριο εκπαιδευτικό σύστημα, όπως προαναφέρθηκε, επηρεάζεται από το καθοδικό δημοσιονομικό σπινάλ που επέφερε η οικονομική κρίση. Ωστόσο, είναι σε διαρκή και αυξανόμενη πίεση προκειμένου να προσαρμόζεται και να ανταποκρίνεται σε εκείνες τις απαιτήσεις που καθιστούν τα ξένα εκπαιδευτικά ιδρύματα περισσότερο ελκυστικά. Επιπλέον, η συρρίκνωση των εισοδημάτων της μεσαίας τάξης λόγω της οικονομικής κρίσης προσθέτει πίεση στο υφιστάμενο εκπαιδευτικό σύστημα ως προς την ζήτηση εγχώριων υπηρεσιών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.
- να έρχεται αντιμέτωπη με προκλήσεις που σχετίζονται με την προσαρμογή στην δυτικού τύπου αγγλόφωνη εκπαίδευση. Ως γλώσσα, η αγγλική έχει αναδειχθεί κυρίαρχη στο ακαδημαϊκό πεδίο, αλλά και στο επιχειρηματικό, σε μεγάλο βαθμό και στο πολιτισμικό. Η πρόκληση της εκπαίδευσης σε αγγλόφωνα πανεπιστήμια του εξωτερικού, όπως και η προσαρμογή των ελληνικών πανεπιστημίων στην αγγλόφωνη εκπαίδευση, αποτελούν μείζονα ζητήματα που μας απασχολούν και θα συνεχίσουν να μας απασχολούν.

Το φαινόμενο της κινητικότητας πρέπει να το κατανοήσουμε εκτενέστερα και βαθύτερα, ώστε να το διαχειριστούμε καλύτερα. Δεν υπάρχει διαθέσιμη μία απλή λύση. Τα ζητήματα που συνδέονται με αυτό (η σχετικώς απροσδιόριστη κλίμακα του φαινομένου, η πολυπλοκότητα των καταστάσεων, η ανταπόκριση έως σήμερα των πολιτικών που έχουν εφαρμοστεί) χρειάζεται να επανεξετασθούν στην βάση των σημερινών κρίσιμων αναγκών της χώρας. Χρειάζεται να αρθούν τα εμπόδια ώστε να προσελκύονται πολλοί τους «καλύτερους και φωτεινότερους». Αλλά, είναι εξίσου σημαντικό αυτό να επιτυγχάνεται χωρίς να δημιουργούνται «διακρίσεις» εις βάρος αυτών που επέλεξαν να παραμείνουν ή που δεν μπόρεσαν να φύγουν και κατάφεραν να γίνουν γνωστικά ισχυρά ανταγωνιστικοί.

Όπως επισημαίνει και ο Π.Κυπριανός, τα μεγέθη για την Ελλάδα χρειάζονται ενδελεχή εξέταση, όχι μόνον στην αριθμητική τους διάσταση (την διαχρονική συσσώρευση των ατόμων αυτών στο εξωτερικό και τις αυξομειώσεις στην διαδικασία) αλλά και ως προς την ερμηνεία των επιμέρους πτυχών που σχετίζονται με το ζήτημα της κινητικότητας. Έτσι θα βοηθηθούμε να αντιμετωπίσουμε τα σύγχρονα και απαιτητικά ζητούμενα: τις διαρθρωτικές προκλήσεις για το εκπαιδευτικό και ερευνητικό σύστημα της χώρας, τις εμπεδωμένες καταστάσεις και καχεξίες στην αγορά εργασίας και στο σύστημα παραγωγής, την διάσταση της πρόσκτησης γνώσεων αιχμής σε άλλες χώρες και τις δυνατότητες για αξιοποίηση αυτού του κοινωνικο-επιστημονικού κεφαλαίου με οργανωμένες διεθνείς συνεργασίες που να έχουν βάση ή συμμετοχο την Ελλάδα. Ισχυρίζομαι λοιπόν ότι μια επικείμενη μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση είναι ένα παράθυρο ευκαιρίας και για το θέμα αυτό. Ένα θέμα που όχι μόνο δεν πρέπει να μένει εκτός ατζέντας αλλά, αντιθέτως, πρέπει να αντιμετωπίζεται με στοιχεία και δημιουργική σκέψη.

Καταληκτικώς θέλω να τονίσω αυτό που γίνεται αντιληπτό και από την προσέγγιση του Π.Κυπριανού: το θέμα της κινητικότητας δεν συνδέεται αποκλειστικώς με προβληματισμούς που σχετίζονται με το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας και το πως αυτό αντιμετωπίζει τις σύγχρονες προκλήσεις. Πρόκειται για ζήτημα πολυπαραγοντικό. Ενδεικτικώς σχετίζεται: με το υφιστάμενο και αναμενόμενο οικονομικό τοπίο στην χώρα, την αναπτυξιακή δυναμική που είναι ρεαλιστικό να διαμορφωθεί, τις κοινωνικές προοπτικές, την ανανέωση της εργασιακής κουλτούρας ώστε να είναι υποστηρικτική για την καινοτομία, την δημιουργικότητα και την αξιοκρατία, τις προσδοκίες των νέων για την ποιότητα ζωής και εργασίας (ασφαλώς σε σύγκριση με τις προσφερόμενες εναλλακτικές δυνατότητες σε άλλες χώρες). Συνεπώς η κινητικότητα είναι ένα ζήτημα που καθώς δεν αναφέρεται μόνον στο εκπαιδευτικό πεδίο, απαιτεί ένα κράμα καλοσχεδιασμένων γενικότερων πολιτικών. Πολιτικών που θα αποτυπώσουν μία ισχυρή και μακροπρόθεσμη δέσμευση: όχι απλώς να αντισταθμιστούν οι επιπτώσεις που έχουν δημιουργηθεί, αλλά να αντιμετωπιστούν οι εμπεδωμένες καταστάσεις από τις οποίες παρεμποδίζεται η διατήρηση-προσέλκυση των «καλύτερων και φωτεινότερων».

Συμπερασματικώς: μια κρατική πολιτική για τα ζητήματα κινητικότητας εξειδικευμένου δυναμικού η οποία αφορά μόνο στο εκπαιδευτικό σύστημα είναι κρίσιμη, αλλά όχι αρκετή. Τότε μόνον μπορεί να επιφέρει μεγαλύτερα και ωφελιμότερα

αποτελέσματα εφόσον αποτελέσει μέρος ενός συνόλου από ευρύτερες πολιτικές που θα αναφέρονται στην αλυσίδα εκπαίδευση-επιστήμη-δημιουργία και διάχυση γνώσης-καινοτομία και στην ευρύτερη κοινωνική και αναπτυξιακή πολιτική.